Shri M. R. D. Arts and Shri E. E. L. K. Commerce College, Chikhli.

B. A. Sem : 6   Sanskrit Paper – 19

प्रशिष्टसंस्कृतसाहित्यस्य ईतिहासः

Unit 1 : पद्यसाहित्य - पण्डितयुगीन महाकाव्य

1) भारविकृत – किरातार्जुनीयम्, 2) माघकृत - शिशुपालवधम्, 3) श्रीहर्षकृत – नैषधचरितम्

बृहद्त्रयी मूल्याङ्कन

❖Prof. Dr. Nayana Kalpeshbhai Naik

મહાકાવ્યોનું વર્ગીકરણ

નૈસર્ગિક
(Epic of Growth)

વીરચરિત કાવ્યો

- રામાયણ
- મહાભારત

અલંકૃત
(Epic of Art)

પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યો

પ્રચલિત પાંચ મહાકાવ્યો

૧. કાલિદાસકૃત कुमारसंभवम्
૨. કાલિદાસકૃત रघुवंशम्
૩. ભારવિકૃત किरातार्जुनीयम्
૪. માઘકૃત शिशुपालवधम्
૫. શ્રીહર્ષકૃત नैषधचरितम्

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત મહાકાવ્યના સમયની રાજકીય સ્થિતિ

ઈ.સ. પૂર્વે ૪ થી સદીથી
ઈ.સ. ૪ થી સદી સુધી

ગુપ્તકાલીન વૈભવશાળી સમય

અશ્વઘોષ, કાલિદાસ

ઈ.સ. ૬૦૦ થી ઈ.સ. ૧૨૦૦ સુધી

ગુપ્તયુગ પછી રાજ્યો
નાના-નાના ટુકડામાં વિભાજિત

દરબારી, રાજાઓ, સામંતો
ખાનદાન નાગરિકોનું જીવન વિલાસી બન્યું

ભારવિ, માઘ, શ્રીહર્ષ આદિ

- સંસ્કૃત ભાષા સાધારણ જનોમાંથી વિદાય લઈ રાજાશ્રિત પંડિત મંડળીમાં સ્થાન લઈ ચૂકી.

- સામંતોએ શબ્દાલંકારો, અર્થાલંકારો, પ્રહેલિકાદિ કાવ્યોમાં આનંદ લેવાનું શરૂ કર્યું.

- આ દરબારને વિદગ્ધ વિદ્વાનો સુશોભિત કરતા.

વિલાસી દરબારી જીવનને સુશોભિત કરનારા કવિઓની સ્થિતિ

- વિદગ્ધ કાવ્યની રચના કરે તો રાજ્યાશ્રય મળતો
- ચિત્રકાવ્યોની રચના કરે તો કવિ તથા પંડિત તરીકે પ્રસિદ્ધિ જલદી મળી જતી

- અલંકારિકો ભામહ - દંડીએ મહાકાવ્યનાં લક્ષણો આપ્યાં

- મહાકાવ્યોનું મૂલ્યાંકન આ લક્ષણો અનુસાર જ થતું.

પરિણામે કાવ્યમાં પાર્થક્ય

કાલિદાસના યુગમાં કાવ્યોની લાક્ષણિકતા

કથાવસ્તુનું પ્રાધાન્ય
Matter

સુકુમારમાર્ગ

સરસતા, સરલતા
નૈસર્ગિકતા, માર્મિકતા, વ્યંજના,
ભાવ - રસ - ધ્વનિ

ભાવપક્ષનું પ્રાધાન્ય

ભારવિ અને તેના ઉત્તરકાલીન કવિઓનાં કાવ્યોની લાક્ષણિકતા

રીતિનું પ્રાધાન્ય
Manner

વિચિત્રમાર્ગ

કથાવસ્તુ સંક્ષિપ્ત વર્ણનોનું
આધિક્ય, શબ્દાલંકારો, વૈદગ્ધ્ય,
પાંડિત્ય, આડંબરનું પ્રાધાન્ય

કલાપક્ષનું પ્રાધાન્ય

અવનતિકાળ

ઈ.સ. ૬૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીનાં મહાકાવ્યો (પ્રમુખ)

ઈ.સ.	કવિ	કૃતિ
૬ ઠ્ઠી સદી	ભારવિ	किरातार्जुनीयम्
૭ મી સદી	ભટ્ટિ	रावणवधम् (भट्टिकाव्यम्)
૭ મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ	માઘ	शिशुपालवधम्
૮ મી સદી	કુમારદાસ	जानकीहरणम्
૯ મી સદી	રત્નાકર	हरविजयम्
૯ મી સદી	વાસુદેવ	युधिष्ठिरविजयम् (यमककाव्य)
૧૨ મી સદી	કવિરાજસૂરિ	राघवपाण्डवीयम् (श्लेषकाव्य)
૧૨ મી સદી	શ્રીહર્ષ	नैषधचरितम्

મહાકાવ્યનાં લક્ષણોને આધારે બૃહત્ત્રયીનું મૂલ્યાંકન

મહાકાવ્યો ▷ / લક્ષણો ▽	किरातार्जुनीयम्	शिशुपालवधम्	नैषधचरितम्
• इतिहासकथोद्भूतमन्यद् वाऽपि सदाश्रयम् ૧) **કથાવસ્તુ** - ઐતિહાસિક સજ્જનોનું ચરિત્ર	મહાભારત - વનપર્વ અધ્યાય ૨૭ થી ૪૧	મહાભારત - સભાપર્વ અધ્યાય ૩૩ થી ૪૫	મહાભારત - વનપર્વ અધ્યાય ૫૩ થી ૫૭
• आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ૨) **આરંભ** - આશીર્વાદાત્મક નમસ્કારાત્મક વસ્તુનિર્દેશાત્મક	યુધિષ્ઠિર પાસે વનેચરનું આગમન - વસ્તુનિર્દેશ શ્રિયઃ - શ્રી શબ્દ મંગલવાચક	શ્રીકૃષ્ણને નારદનું દર્શન - વસ્તુ નિર્દેશ શ્રિયઃ- શ્રી શબ્દ મંગલવાચક	પુણ્ય શ્લોક નળની કથા દ્વારા - વસ્તુ નિર્દેશ
• सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ૩) **નાયક** - ક્ષત્રિય કે દેવ ધીરોદાત્ત એક નાયક એક થી વધુ નાયકો હોય તો એક જ વંશના	મુખ્ય નાયક - અર્જુન ક્ષત્રિય, ધીરોદાત્ત	મુખ્ય નાયક - શ્રીકૃષ્ણ દૈવી-માનુષી, ધીરોદાત્ત	મુખ્ય નાયક - નળ ક્ષત્રિય, ધીરોદાત્ત

• कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ૪) શીર્ષક - કથાનાયકના નામને આધારે અથવા મુખ્ય વસ્તુને આધારે	કિરાત વેશધારી શંકર અને અર્જુન - વિષયક મુખ્ય વૃત્તાંતને આધારે	શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા શિશુપાલનો વધ - મુખ્ય વૃત્તાંતને આધારે	નિષધ દેશના રાજા નળનું ચરિત્ર
• सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते । ૫) બંધારણ - ૮ થી ૩૦ સર્ગો દરેક સર્ગમાં ૩૦ થી ૨૦૦ શ્લોકો દરેક સર્ગનું નામ સર્ગનો છંદ સર્ગના અંતે છંદ પરિવર્તન પાંચ સંધિઓ - મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અવમર્શ, નિર્વહણ	૧૮ સર્ગો ૪૬ શ્લોકો પુષ્પિકામાં સર્ગનું નામ નથી સર્ગ-૧ ૧ થી ૪૪ શ્લોકો વંશસ્થ ૪૫ પુષ્પિતાગ્રા ૪૬ માલિની પાંચ સંધિઓ	૨૦ સર્ગો સર્ગ-૧ ૭૫ શ્લોકો સર્ગ-૧ - कृष्णनारदसंभाषणम् સર્ગ-૧ ૧ થી ૭૩ શ્લોકો વંશસ્થ ૭૪ પુષ્પિતાગ્રા ૭૫ શાર્દૂલવિક્રીડિત પાંચ સંધિઓ	૨૨ સર્ગો સર્ગ-૧ ૧૪૫ શ્લોકો સર્ગ-૧ हंससंगमनम् સર્ગ-૧ - ૧ થી ૧૪૨ શ્લોકો ૧૪૩ - દોધક ૧૪૪ - વસંતતિલકા ૧૪૫ - શાર્દૂલવિક્રીડિત પાંચ સંધિઓ

૬) **વર્ણનો** - મંત્રણા, દૂત સંપ્રેષણ, યુદ્ધ, નગરે, સમુદ્ર, પર્વત, ઋતુઓ, ઉદ્યાનક્રીડા, જલક્રીડા, મદિરાપાત, રતિક્રીડા, ચંદ્રોદય, સૂર્યોદય, નાયકનો અભ્યુદય	દૂતસંપ્રેષણ, હિમાલય, ઋતુઓ, જલક્રીડા, મદિરાપાન રતિક્રીડા, યુદ્ધ	દ્વારિકાનગરી, રૈવતકપર્વત, ઋતુઓ, જલક્રીડા મદિરાપાન, રતિક્રીડા, યુદ્ધ	ઉપવન, કુંડિનપુર, દૂતસંપ્રેષણ અંતઃપુર, નળ-દમયંતીનો વિવાહ, પ્રભાત, સન્ધ્યા, કામક્રીડા
• **शृंगारवीरशान्तनामेकोऽङ्गीरस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः।**			
૭) **મુખ્ય રસ** - શૃંગાર / વીર / શાંત ગૌણ રસ - શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત, શાંત	**મુખ્ય રસ** - યુદ્ધવીરરસ **ગૌણ રસ** - શૃંગાર, રૌદ્ર ભયનાક, બીભત્સ અદ્ભુત, શાંત	**મુખ્ય રસ** - યુદ્ધવીરરસ **ગૌણરસ** - શૃંગાર, રૌદ્ર ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત	**મુખ્ય રસ** -શૃંગારરસ **ગૌણરસ** - હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત
• **चतुर्वर्गफलोपेतम्**			
૮) **પ્રયોજન** - ધર્મ / અર્થ / કામ / મોક્ષ એક કે તેથી વધુ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ	**મુખ્ય પ્રયોજન** - રાજ્યસમૃદ્ધિ - અર્થ **ગૌણ પ્રયોજન** - ધર્મ, કામ, મોક્ષ	**મુખ્ય પ્રયોજન** - ધર્મ ગૌણ પ્રયોજન - અર્થ, કામ, મોક્ષ	**મુખ્ય પ્રયોજન** - કામ ગૌણ પ્રયોજન - ધર્મ, અર્થ

किरातार्जुनीयम् नो मुख्य नायक - अर्जुन

ધીરોદાત્ત, દૃઢપ્રતિજ્ઞ, આજ્ઞાકારી, સ્વાભિમાની, સાહજિક, કુશળ યોદ્ધો

સ્વાભિમાન, પૌરુષ, યશ તથા જીવનની બાબતમાં તેની સ્થિર માન્યતાઓ છે.

शक्तिवैकल्यनम्रस्य
निःसारत्वाल्लघीयसः ।
जन्मिनो मानहीनस्य
तृणस्य च समाः गतिः ।
(किरात. ११.५९)

किरातार्जुनीयम्

ગૌણ પાત્રો

દ્રૌપદી - સ્વાભિમાની ક્ષત્રિયાણી
વીરાંગના - પુરુષાર્થ કરવાની પ્રેરણા આપનારી
નારીહૃદયી

ભીમ - પરાક્રમી, વીર, સાહસિક
ઉત્સાહ એનો જીવનમંત્ર અને સાથે પરાક્રમ

યુધિષ્ઠિર - સત્યશીલ, રાજનીતિજ્ઞ, સહનશીલ, ક્ષમાશીલ
અને શાંતિપ્રિય

શિશુપાલવધમ્ નો મુખ્ય નાયક - શ્રીકૃષ્ણ

ધીરોદાત્ત, આદર્શ રાજા, રાજનીતિજ્ઞ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, કુશળવક્તા, કુશળ યોદ્ધા

દૈવી - માનુષી તત્ત્વનું સુંદર મિશ્રણ

શ્રીકૃષ્ણની નીતિનિપુણતા અને પ્રજાપ્રેમ

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वत्सर्यन्तवामयः स च ॥
न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।
यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥
(शिशु. २.१०,११)

शिशुपालवधम्

ગૌણ પાત્રો

નારદ - લોકોને ઉપદેશ આપતા મહર્ષિ
વાક્પટુ, કુશળ નીતિજ્ઞ

બલરામ - યોદ્ધા પરંતુ રાજનીતિજ્ઞ નથી
સ્વાભિમાની, શ્રીકૃષ્ણના સલાહકાર

ઉદ્ધવ - ગંભીર, ગર્વહીન, સત્યવક્તા,
કુશળ રાજનીતિજ્ઞ

શિશુપાલ - ક્રોધી, અભિમાની,
પારકાની ઉન્નતિ ન સહન કરી શકનારો

नैषधचरितम् નો મુખ્ય નાયક - નળ

ધીરોદાત્ત, યુદ્ધવીર, દાનવીર, દયાવીર, ધર્મવીર, પ્રજાપ્રેમી, કર્તવ્યનિષ્ઠ, આદર્શ રાજવી

મુખ્ય - પ્રણયી તરીકે

નળનો યશ -

तदोजस्तद्यशसः स्थितविभौ
वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा।
तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा
विधिः कुण्डलानां विधोरपि॥
(नैषध. १.१४)

नैषधचरितम्

ગૌણ પાત્રો

દમયંતી - ત્રિભુવન સુંદરી
નવયૌવના, લજ્જાશીલા, સ્થિરચિત્તા, મુગ્ધા

હંસ - કૃતજ્ઞ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, સદ્ગૃહસ્થ

किरातार्जुनीयम् - आतपत्रभारविः

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्माद्
उद्भुतः सरसिजसंभवः परागः ।
कत्याभिर्विंयति विवर्तितः समन्ता-
दाधते कनकमययातपत्रलक्ष्मीम् ॥

(किरात. ५.३९)

शिशुपालवधम् - घण्टामाघः

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ
हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बि घण्टाद्वय-
परिवारतिवारणेन्द्रलीलाम् ॥
(४.२०)

नैषधचरितम् - संध्यावर्णन

काल: किरात: स्फुटपद्मकस्य
वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य।
तस्येव संध्या रुचिरास्त्रधारा
ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि॥
(२२.९)

किरातार्जुनीयम् માં મુખ્ય રસ - યુદ્ધવીરરસ

વીરરસ

- ધર્મવીર
- યુદ્ધવીર
  - બુદ્ધિપ્રધાન યુદ્ધવીરરસ
  - શસ્ત્રપ્રધાન યુદ્ધવીરરસ
- દાનવીર
- દયાવીર

બુદ્ધિપ્રધાન યુદ્ધવીરરસ - વનેચર, દ્રૌપદી અને ભીમનાં કથનો

ભીમ -

तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेरवलम्ब्य
व्यवसायबन्ध्यताम् ।
निवसन्ति पराक्रमाश्रया
न विषादेन समं समृद्धयः ॥
(किरात. २.१५)

શસ્ત્રપ્રધાન યુદ્ધવીરરસ

અર્જુનનું કિરાતસૈન્ય અને શંકરભગવાન સાથે યુદ્ધ

પ્રસ્વાપનાસ્ત્ર, સર્પરૂપપાશ, પાવકાસ્ત્ર, વૃક્ષપ્રહાર, મલ્લયુદ્ધ

स प्रध्वनय्याम्बुदनादि चापं
हस्तेन दिङ्नाग इवाद्रिशृङ्गम्।
बलानि शंभोरिषुभिस्तताप
चेतांसि चिन्ताभिरिवाशरीरः॥
(किरात. १७.१०)

किरातार्जुनीयम् ગૌણ રસ

રૌદ્રરસ - શિવ સાથે યુદ્ધ કરતો અર્જુન
અસફળ અર્જુનનો ક્રોધ

ભયાનકરસ- કિરાત સૈન્યથી ત્રસ્ત ચમરીગાય,
હાથી - પક્ષીઓની દયનીય દશા

બીભત્સરસ - ભૂમિશાયી વરાહ પગ અને
તીક્ષ્ણ દાંતો દ્વારા પત્થરભેદન કરે છે.
- વરાહનું શરીર ઉષ્ણ રક્તથી લથપથ

શૃંગારરસ - ષડ્ઋતુઓનું વર્ણન
સુર સુન્દરીઓની વિવિધ શૃંગારિક ચેષ્ટાઓ

અદ્ભુતરસ - કિરાતવેશધારી શિવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ

શિશુપાલવધમ્ માં મુખ્ય રસ - વીરરસ

બુદ્ધિપ્રધાન વીરરસ

સર્ગ - ૧ - શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વજન્મનાં પરાક્રમોનો નારદ દ્વારા ઉલ્લેખ

સર્ગ - ૨ - શ્રીકૃષ્ણને ઉત્સાહિત કરનારાં બલરામનાં અને ઉદ્ધવનાં કથનો

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा।
अनीत्वा पङ्कतां धुलिमुदकं नावतिष्ठते॥
(शिशु. २.३८)

શિશુપાલવધમ્ માં શસ્ત્રપ્રધાન યુદ્ધવીરરસ

શ્રીકૃષ્ણ-શિશુપાલ અને તેમની સેનાઓ - યુદ્ધનું સાંગોપાંગ વર્ણન

ध्वनतो नितरां रयेण
गुव्यस्तडिदाकारचलदगुणादसंख्याः ।
इषवो धनुषः सशब्दमाशु
न्यपतन्नम्बुधरादिवाम्बुधाराः ॥
(शिशु. २०.२१)

શિશુપાલવધમ્ ગૌણ રસ

રૌદ્રરસ - રાજસૂયયજ્ઞમાં યુધિષ્ઠિર દ્વારા
શ્રીકૃષ્ણને અર્ઘ્ય અપાતાં
શિશુપાલનો ક્રોધ

અદ્ભુતરસ - શ્રીકૃષ્ણના ચક્ર દ્વારા શિશુપાલનો શિરચ્છેદ

સંયોગશૃંગારરસ - ષડ્ઋતુ, જલક્રીડા, સંધ્યા,
ચંદ્રોદય, પાનગોષ્ઠી, રતિક્રીડા,
સુરસુન્દરીઓની વિવિધ શૃંગારિક ચેષ્ટાઓ

नैषधचरितम् માં મુખ્ય રસ - શૃંગારરસ

- શૃંગારરસ
  - સંયોગ
  - વિપ્રલંભ
    - પૂર્વરાગ
      - અભિલાષ, ચિંતન, સ્મૃતિ, ગુણકથન, ઉદ્વેગ, પ્રલાપ, ઉન્માદ, સંજ્વર, જડતા, મરણ
    - વિરહ
    - ઈર્ષ્યા
    - પ્રવાસ
    - શાપ

વિપ્રલંભ શૃંગારરસ

નળ અને દમયંતીના પ્રણયની દસ અવસ્થાઓનું સુંદર ચિત્રણ

સર્ગ - ૧ - દૂત, દ્વિજ અને ચારણો પાસેથી નળની પ્રશંસા સાંભળીને દમયંતી રોમાંચિત થઈ

નળ પ્રત્યે દમયંતીની અભિલાષા -

प्रियं प्रियां च त्रिजगज्जयिश्रियो
लिखाधिलीलागृहभित्तिकावपि ।
इति स्म सा कारुतरेण लेखितं
नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥
(नैषध. १.३८)

વિપ્રલંભ શૃંગારરસ

દમયંતી પ્રત્યે નળની અભિલાષા - વિરહવ્યાકુળતા

मृषाविषादाभिनयादयं क्वचिज्जुगोप
निःश्वासततिं वियौगजाम्।
विलेपनस्याधिकचन्द्रभागता –
विभावनाच्चापललाप पाण्डुताम्॥ (नैषध. १.५१)

સંયોગ શૃંગારરસ

સર્ગ - ૧૬ - નળ - દમયંતીના વિવાહ - પાણિગ્રહણ સમયે
સ્વેદ, હર્ષાશ્રુ, રોમાંચ, સ્તંભ વગેરે ભાવો

સર્ગ - ૧૮ - રતિક્રીડા - ચુંબન, આલિંગન, દંતક્ષતનું વર્ણન

કરુણરસ

પ્રથમ સર્ગ - નળ દ્વારા પકડાયેલો હંસ
વૃધ્ધ માતા, નવપ્રસૂતા હંસી તથા
નાનાં બચ્ચાંઓને યાદ કરીને રૂદન કરે છે.

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा
त्वयाऽपि चित्राङ्गि विपद्यते यदि।
तदस्मि दैवेन हतोऽपि हा हतः
स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः॥
(नैषध. १.१४०)

હાસ્યરસ

દ્વિતીયસર્ગમાં કુંડિનપુરના બજારમાં શ્યામકસ્તુરીની સાથે ભ્રમરોને પણ ત્રાજવામાં તોલતો દુકાનદાર

सममेणमदैर्यदापणे तुलयन्
सौरभलोभनिश्चलम् ।
पणिता न जनारवैरवैदपि
कूजन्तमलिं मलीमसम् ॥
(नैषध. २.९२)

યુદ્ધવીર રસ - પ્રથમ સર્ગમાં રાજા નળના પરાક્રમનું વર્ણન

દયાવીરરસ - હંસનું રૂદન સાંભળીને નળ હંસને મુક્ત કરે છે.

દાનવીરરસ - કલ્પવૃક્ષને પણ તુચ્છ કરનારા રાજા નળે યાચકોની દરિદ્રતાને દરિદ્ર કરી દીધી

ધર્મવીરરસ - અધર્મે પણ ફક્ત એક પગે પૃથ્વી ઉપર તપ કર્યું.

અદ્‌ભુતરસ - સર્ગ - ૧ - હંસ મનુષ્ય વાણીમાં બોલે છે.
સર્ગ - ૧૨ - સ્વયંવરમાં પાંચ નળ

ભાષાશૈલી

सर्वरीतिरसैः स्पृष्टं पुष्टं गुणविभूषणैः ।

(अग्निपुराणम् ३३७.३२)

अलङ्कृतमसंक्षिप्तम् (काव्यादर्श १११२१)

રીતિ - વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાલી

ગુણ - માધુર્ય, ઓજસ, પ્રસાદ

અલંકારો - શબ્દાલંકારો, અર્થાલંકારો

किरातार्जुनीयम् ભાષાશૈલી વિષે ભારવિનો આદર્શ

विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः
प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।
प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणां
प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥
भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां
मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये ।
नयन्ति तेष्वप्युपपन्ननैपुणा
गभीरमर्थं कतिचित्प्रकाशताम् ॥

(किरात. १४.३,४)

शिशुपालवधम् કાવ્યમાં શૈલી વિષે માઘની વિભાવના

वर्णैः कतिपयैरेव
ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो
गेयस्येव विचित्रता ॥ (शिशु. २.७२)

માઘની શૈલી - ઉક્તિ વૈચિત્ર્ય - વાગ્વિદગ્ધતા
વિપુલ શબ્દભંડાર - શબ્દનિધિ

नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते ।

શાસ્ત્રકવિ અને કાવ્યકવિ

काव्येषु माघः

उपमा कालिदासस्य
भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यम्
माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

પ્રથમ સર્ગમાં ઉપમા અલંકાર
નારદજીનું વર્ણન

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छवि
वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां
विडम्बयन्तं शितिवासस्तनुम् ॥(१.६)

शिशुपालवधम् - अर्थगौरवम्

नालम्बते दैष्टिकतां
न निषदति पौरुषे ।
शब्दार्थौ सत्कविरिव
द्वयं विद्वानपेक्षते ॥
(शिशु. २.८६)

माघः – पदलालित्यम्

मधुरया मधुबोधिनमाधवी
मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता
निभृताक्षरमुज्जगे ॥ (६.२०)

માઘ ગુણત્રિતય અને કલ્પના વૈભવ, શબ્દ ભંડાર, પાંડિત્ય વગેરે વિશિષ્ટતાઓથી ભારવિને પરાસ્ત કરે છે.

तावद् भा भारवेर्भाति
यावन्माघस्य नोदयः ।
उदिते तु पुनर्माघे
भारवेर्भा रवेरिव ॥

- સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનાં લક્ષણોથી સાંગોપાંગ વિભૂષિત
- રસ, કલા અને પાંડિત્ય એ ત્રણેયનો સુમેળ
- मेघे माघे गतो वयः ।

श्रीहर्षः – नैषधचरितम्

नैषधे पदलालित्यम् ।
नैषधं विद्वदौषधम् ।
उदिते तु नैषधे क्व माघः क्व च भारविः ।

चक्रबन्धः

सत्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो
लब्धाघक्षयशुद्धिरुद्धरतरश्रीवत्सभूमिर्मुदा।
मुक्त्वा काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-
रेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे॥

(शिशु. १९.१२०)

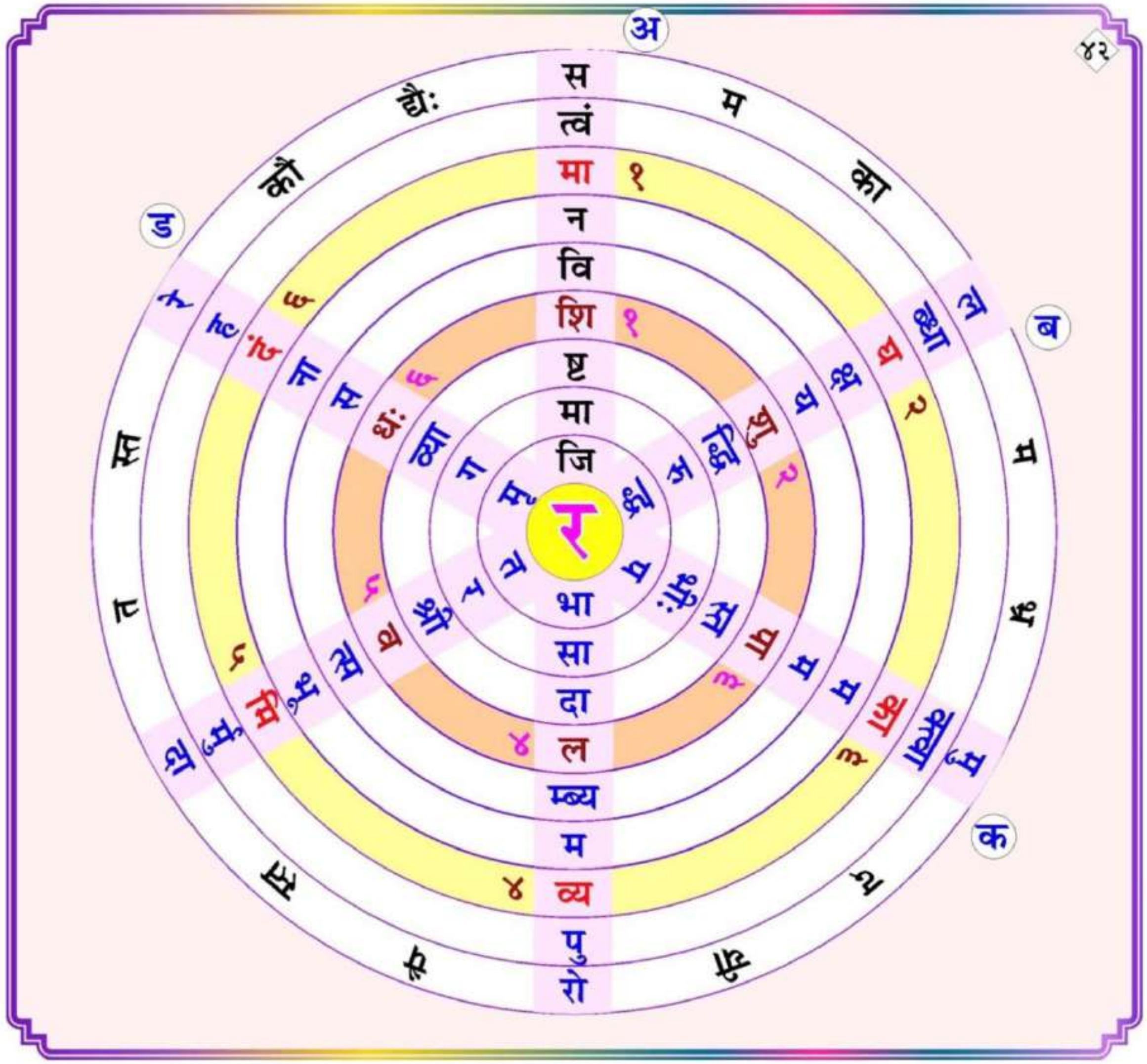
४२
अ
ब
क
ड
स
त्वं
मा
न
वि
शि
ष्ट
मा
जि
र
भा
सा
दा
ल
म्ब्य
म
व्य
पु
रो

देवाकानिनिकावादे वाहिकास्वस्वकाहिवा।
काकारेभभरेकाका निस्वभव्यव्यभस्वनि॥

(किरात. १५.२५)

॥ सर्वतोभद्र ॥

	१	२	३	४	५	६	७	८	
१	दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे	प्रथम चरण
२	वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा	द्वितीय चरण
३	का	का	रे	भ	भ	रे	का	का	तृतीय चरण
४	नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि	चतुर्थ चरण
५	नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि	चतुर्थ चरण
६	का	का	रे	भ	भ	रे	का	का	तृतीय चरण
७	वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा	द्वितीय चरण
८	दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे	प्रथम चरण

नासुरोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः ।
ना सुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥
(किरात. १५.१२)

॥ गोमूत्रिकाबन्धः ॥

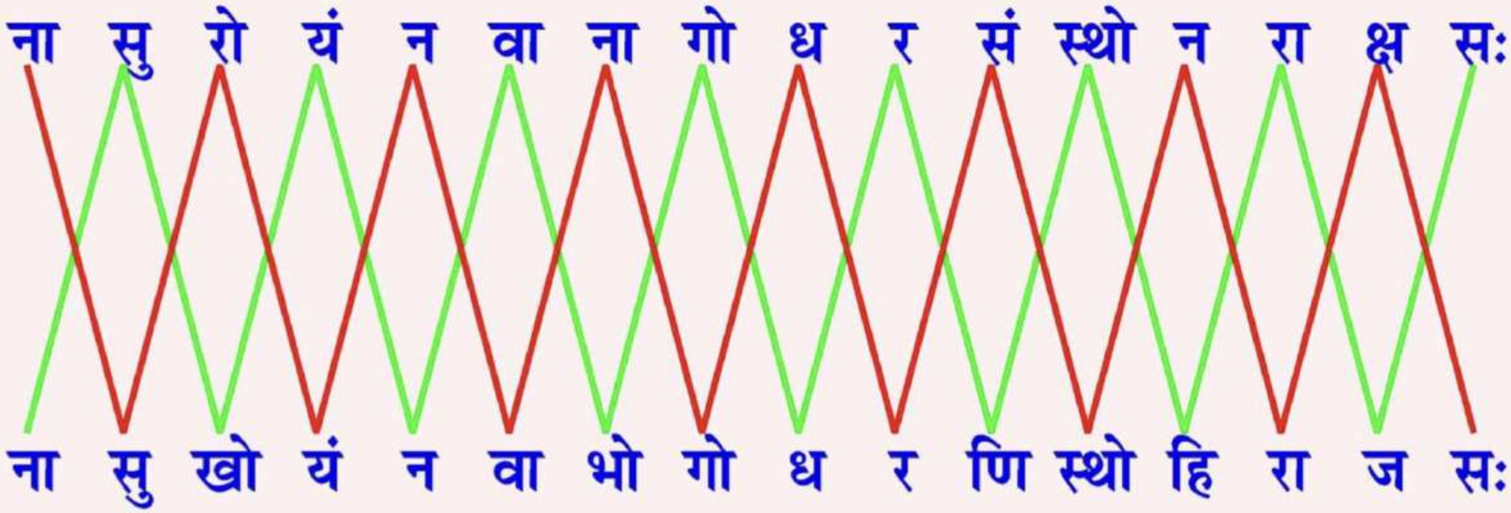

द्व्याक्षरः

किरातार्जुनीयम्

चारचुञ्चुश्चिरारेची चञ्चच्चीररुचा रुचः ।
चचार रुचिरश्चारु चारैराचारचञ्चुरः ॥
(किरात. १५.३८)

शिशुपालवधम्

राजराजीरुरोराजेरजिरेऽजोऽरोऽरजाः ।
रेजारिजूरजोर्जार्जी रराजजुरजर्जरः ॥
(१६.१०२)

एकाक्षरः

किरातार्जुनीयम्

न नोननुन्नो नुन्नोनो
नाना नानानना ननु ।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो
नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥(१५.१४)

शिशुपालवधम्

दाददो दुद्ददुद्दादी
दादादो दूददीददोः ।
दुद्दादं दददे दुद्दे
ददाददददोऽददः ॥ (१५.१४)

किरातार्जुनीयम्

वाहना जनि मानसे साराजावनमा ततः ।
मत्तः सारग राजेभे भारीहा वज्ञनध्वनि ॥
(१९.३३)

निध्वनज्जवहारीभा भेजेरागरसात्तमः ।
तत मानव जारासा सेनामानिजनाहवा ॥
(१९.३४)

धन्यवाद